

УДК 336:369.041

Л. В. Лисяк

Університет митної справи та фінансів

РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ У ЗМІЦНЕННІ ДОХОДІВ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

У статті досліджено проблеми наповнення Пенсійного фонду України. Визначено роль бюджетних коштів у зміцненні доходів цього фонду, що сприяє реалізації бюджетної політики соціального забезпечення осіб пенсійного віку. Виявлено чинники зростання дефіциту Пенсійного фонду України та визначено шляхи його зниження. Акцентована увага на необхідності формування інститутів, які сприятимуть реалізації пенсійної реформи в країні та зниженню навантаження на державні фінанси.

Ключові слова: бюджет, бюджетна політика, пенсійне страхування, дефіцит, доходи, пенсійна реформа.

В статье исследованы проблемы наполнения Пенсионного фонда Украины. Определена роль бюджетных средств в укреплении доходов этого фонда, что способствует реализации бюджетной политики социального обеспечения лиц пенсионного возраста. Выявлены факторы роста дефицита Пенсионного фонда Украины и определены пути его снижения. Акцентировано внимание на необходимости формирования институтов, которые будут способствовать реализации пенсионной реформы в стране и снижению нагрузки на государственные финансы.

Ключевые слова: бюджет, бюджетная политика, пенсионное страхование, дефицит, доходы, пенсионная реформа.

The article investigates problems of the Pension fund of Ukraine filling. Determined the role of budgetary funds in the strengthening of the earnings of this Fund, which contributes to the implementation of the budgetary policy of persons of retirement age social security. The factors of growth of the deficit of the Pension Fund of Ukraine are revealed and ways to reduce it are identified. The attention is focused on the need to build institutions which will contribute to the implementation of pension reform in Ukraine and to reducing the burden on public finances.

Keywords: budget, budgetary policy, pension insurance, deficit, earnings, pension reform.

Упродовж останніх років у складній економічній ситуації в Україні науковцями та практиками активно обговорюються шляхи реформування пенсійної системи. Існуюча в країні організація пенсійного забезпечення стала однією із вагомих перешкод для реалізації ефективної бюджетної політики внаслідок хронічного дефіциту Пенсійного фонду України (далі – ПФУ) та необхідності реалізації соціальних зобов'язань держави.

В цілому видатки Державного бюджету України постійно зростають, тому гостро постає питання щодо цільового і ефективного їх використання. Адже в нестабільних умовах розвитку економіки країни, структурної перебудови, високої інфляції, збитковості підприємств та відповідно обмеженості доходів бюджету зростає бюджетний дефіцит, для фінансування якого із року в рік здійснюються усе більші державні запозичення, накопичується державний борг, загострюється боргова безпека. Тому особливої актуальності набувають питання обґрунтованого витрачання бюджетних коштів на формування доходів ПФУ в процес і виконання державою соціальної функції щодо осіб пенсійного віку.

Дослідженню проблем удосконалення системи пенсійного забезпечення в Україні та використання зарубіжного досвіду, збалансованості бюджету ПФУ

присвячені наукові праці Є. Заєць [1], О. Кириленко, О. Петрушки [2], Л. Ткаченко [3]. Фінансовим аспектам реформування пенсійної системи та ролі державних фінансів у соціально-економічних перетвореннях приділяють увагу Л. Сідельникова [4], В. І. Надрага [5] та ін. Водночас, старіння населення та, відповідно, зростання частки осіб пенсійного віку в його загальній чисельності в Україні посилюють фінансове навантаження як на працюючих, так і на бюджет. Тому недостатньо дослідженими залишаються перспективи формування доходної частини бюджету ПФУ в умовах реформування пенсійної системи країни та можливості зниження ролі державного бюджету у цьому процесі.

Мета статті – визначити роль державного бюджету у формуванні доходів ПФУ та дослідити можливість створення умов, які в процесі пенсійного реформування в Україні сприятимуть зниженню навантаження на державні фінанси.

Пенсійне забезпечення – невід’ємний компонент державних соціальних гарантій, фінансового забезпечення тієї категорії населення, яка відповідно до чинного законодавства має право на отримання пенсії. З періоду здобуття Україною незалежності пенсійне забезпечення, успадковане від тоталітарного режиму, порівняно з іншими ланками фінансової системи, трансформувалося найбільш повільно і непослідовно. Відповідно до законодавства, у 2004 р. в Україні розпочалося впровадження пенсійної реформи, якою передбачалося запровадження трирівневої пенсійної системи [6]:

– перший рівень – солідарна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах солідарності й субсидування, а також здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів ПФУ;

– другий рівень – накопичувальна система державного пенсійного страхування, що передбачає накопичення частини обов’язкових внесків як відсотка від заробітної плати працівника в єдиному Накопичувальному фонді та їх обліку на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян;

– третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян і роботодавців у формуванні пенсійних нагромаджень.

Водночас, до сьогоднішні із передбачених законодавством рівнів повноцінно функціонує перший та нестабільно – другий рівень, а основні витрати щодо фінансового забезпечення пенсійних виплат здійснює ПФУ. Питання щодо запровадження другого рівня (обов’язкової накопичувальної пенсійної системи) опрацьовується.

ПФУ призначений для формування та реалізації державної політики у сфері пенсійного страхування, забезпечує збирання та акумулювання страхових внесків, облік осіб, які підлягають загальнообов’язковому державному соціальному страхуванню, фінансування потреб пенсійного забезпечення населення, здійснює контроль за цільовим використанням коштів [7]. В основі формування доходів і в бюджету ПФУ переважає страховий принцип, тобто основну їх частину складають страхові внески. Кошти Державного бюджету України перераховувалися до бюджету ПФУ у вигляді дотацій на фінансове забезпечення виплати пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами (державних пенсійних програм, на пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу, суддів у відставці та ін.); на компенсацію роботодавцю частини фактичних витрат, пов’язаних зі сплатою єдиного внеску

на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Також кошти бюджету призначаються на покриття дефіциту бюджету ПФУ.

Вагомим чинником зростання дефіциту ПФУ у 2016 р. стали зміни у податковому законодавстві. З 1 січня 2016 р. зменшено розмір ставки єдиного соціального внеску (далі – ЄСВ) для роботодавців до 22 % (розмір ЄСВ в 2015 р. в середньому становив 38 %) та скасовано утримання ЄСВ із заробітної плати працівників та інших доходів. Мета таких змін – зменшення податкового навантаження на платників податків та очікування щодо виведення заробітних плат «з конвертів». У підсумку, це мало призвести до розширення бази оподаткування і зростання надходжень від ЄСВ до ПФУ на достатньому рівні. Водночас, перші результати змін невтішні – надходження коштів до ПФУ за лютий-червень 2016 р. зменшилися на 36 %, порівняно з цим же періодом 2015 р.

Інші зміни, відповідно до яких планується залучити додатковий ресурс до бюджету ПФУ – збільшення мінімальної заробітної плати з 1 січня 2017 р. до 3200 грн. «Ми чудово розуміємо, що в «сірій», напівлегальній економіці пенсійні внески сплачуються із мінімальної зарплати. Таким чином, із підвищенням розміру заробітної плати ми прогнозуємо і збільшення надходжень до ПФУ. Ми сподіваємося отримати додатковий ресурс, який зможемо використати для балансування бюджету ПФУ або для проведення нових пенсійних програм», – заявив Віце-прем'єр-міністр України Павло Розенко [8].

Існує думка, що складна демографічна ситуація, зумовлена старінням населення в Україні, збільшує навантаження на ПФУ і призводить до дефіциту коштів на виплату пенсій. Однак, в Україні частка населення старше 60 років є відносно великою, але старше 65 років – значно нижчою, ніж у країнах ЄС (15,6 % проти 18,9 % в середньому по ЄС) за рахунок того, що в інтервалі від 60 до 65 років помирає досить велика кількість людей [9]. Головна демографічна проблема України – дуже високий рівень передчасної смертності і, як наслідок, одна з найнижчих у Європі тривалість життя, особливо у чоловіків. Тому, на сьогодні в Україні демографічне навантаження все ще порівняно невисоке. Водночас, у майбутньому рівень старіння населення та демографічне навантаження в Україні зростатимуть за рахунок скорочення населення працездатного віку поряд із різким скороченням народжуваності, яке відбулося в 1990-х роках. Інша проблема – на початок 2016 р. в Україні налічувалося 830000 осіб молодше пенсійного віку, які отримували так звані «ранні» пенсії [3]. Україна за таких умов стоїть перед викликом: як уникнути колапсу державних фінансів, подолати депопуляцію в країні й забезпечити більш довге і гідне життя літнім людям. За прогнозом ІДСД НАН України, якщо ми будемо підвищувати народжуваність і не будемо дбати про зростання тривалості життя, то навантаження на пенсійну систему можна «законсервувати» [9]. Але в сучасному світі такі демографічні показники притаманні найбільш розвинутих і найменш розвинутих країнам. Якщо ми обираємо європейський шлях розвитку, потрібно примиритися з низькою народжуваністю і докладати зусиль для досягнення високої тривалості життя, тобто примирити демографію з пенсійною системою [3].

Потрібна комплексна соціально-економічна політика: реформи в пенсійній системі, активна політика на ринку праці, розвиток загальної інфраструктури за принципом універсального дизайну, підтримка сім'ї тощо. При цьому, потрібно розуміти, що на демографічні зміни впливають також зміни у характері зайнятості та суспільних відносинах.

В Україні продовжується підвищення пенсійного віку для жінок, розпочате з жовтня 2011 р. У 2017 р. жінки виходитимуть на пенсію вже у 58 років, а у 2021 р. їхній пенсійний вік зрівняється з чоловічим – 60 років. З 2015 р. вживаються заходи зі скорочення можливостей раннього виходу на пенсію, але при цьому ж одну пільгову категорію повністю не скасовано. Як наслідок, на сьогодні власних надходжень ПФУ недостатньо для здійснення виплат за існуючими пенсійними програмами. Тому, у структурі джерел формування фінансових ресурсів ПФУ вагома частка належить бюджетним коштам (табл.1).

Таблиця 1

**Дефіцит Пенсійного фонду України та його покриття за рахунок коштів
Державного бюджету**

Показники	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Дефіцит ПФУ, млрд грн	6,0	29,8	34,5	30,1	27,2	22,1	15,7	31,8	81,3
% у ВВП	0,6	3,3	3,1	2,2	1,9	1,5	1,0	1,6	4,9
Сума покриття дефіциту із державного бюджету, млрд грн	0,0	13,8	26,6	17,8	15,3	21,8	14,7	31,8	81,3

За 2016 р. – планові та прогнозні дані.

Джерело: складено та розраховано за [13; 14].

В 2015 р. загальна сума асигнувань з Державного бюджету України до ПФУ становила 94,8 млрд грн, а кошти на покриття дефіциту бюджету ПФУ, як свідчать дані табл. 1, склали 31,8 млрд грн (11,9 % від усіх доходів). У 2014 р. ці показники відповідно становили 75,8 млрд грн (31 % від загальної суми доходів ПФУ), а кошти на покриття дефіциту бюджету ПФУ склали 14,7 млрд грн (6 % від усіх доходів); у 2016 р. заплановано перерахувати з бюджету до ПФУ 144,9 млрд грн, із них на покриття дефіциту – 81,3 млрд грн. Тобто частка коштів Державного бюджету України у загальній структурі доходів ПФУ впродовж 2008–2015 рр. постійно зростала – з 7,2 % у 2008 р. до 35,6 % у 2015 р. та за прогнозами у 2016 р. досягне 56,3 % від усіх його доходів. Це свідчить про значне посилення навантаження на державні фінанси та необхідність ефективного використання бюджетних коштів.

Стрімке зростання ролі бюджетних коштів у формуванні доходів бюджету ПФУ та покритті його дефіциту може стати суттєвою причиною нестійкості бюджетної системи. Адже спрямування значних обсягів бюджетних коштів на покриття дефіциту ПФУ збільшує видаткову частину державного бюджету, потребує підвищення доходів, акумуляція яких в умовах затяжної економічної рецесії та існування значної тіньової складової в національній економіці є практично неможливою і призводить до недофінансування інших бюджетних програм. Зауважимо, що впродовж останніх років фінансування більшості бюджетних програм є неповним, у той час, як видатки за бюджетними програмами, що стосуються покриття дефіциту коштів ПФУ, виконуються. Так, за даними звіту Рахункової палати України, в 2015 р. у запланованих обсягах здійснені видатки за 151 бюджетною програмою (із 439 бюджетних програм) на суму 159,7 млрд грн, з яких 94,8 млрд грн (59,4 %) становили видатки Міністерства соціальної політики України за бюджетними програмами на покриття дефіциту коштів ПФУ для виплати пенсій і дотацію на виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами [12].

Іншою негативною стороною збільшення ролі державного бюджету у формуванні доходів ПФУ є зростання потреби у державних запозиченнях. Загальна сума державного боргу України постійно зростає. За оцінками експертів, показник державного боргу на кінець 2016 р. складатиме близько 82 % ВВП.

Дефіцит бюджету ПФУ виникає внаслідок багатьох чинників і є, насамперед, результатом як незавершеності пенсійної реформи, так і кризових явищ в економіці країни. У Звіті про роботу Пенсійного фонду України в 2015 р. показана значна загальна сума заборгованості перед ПФУ підприємств, яка становила 16669,1 млн грн, у тому числі – заборгованість зі сплати ЄСВ – 6594,7 млн грн. (39,6 % від загальної суми заборгованості), заборгованість по фінансових санкціях і пені – 514,3 млн грн (3,1 %) [10]. Це свого роду невикористаний у 2015 р. резерв поповнення бюджету ПФУ. Водночас, з огляду на фінансові результати діяльності підприємств України, ця заборгованість може перейти у категорію безнадійної.

Тому, реалізація пенсійної реформи, визначених законодавством основ її впровадження має бути підґрунтям подолання фінансових труднощів ПФУ, зниження його фінансової залежності від державного бюджету.

Вагомим компонентом реформування пенсійної системи країни, що потребує формування додаткових передумов, є впровадження обов'язкового накопичувального пенсійного страхування (другий рівень). Вважається, що широке його розповсюдження сприятиме зменшенню навантаження на бюджет держави та збільшенню пенсійних виплат населенню. На наш погляд, це можливо при виконанні наступних умов:

- поживлення загальної ділової активності в економіці країни та вихід на траєкторію стійкого економічного зростання;
- зниження інфляції;
- розвиток малого і середнього бізнесу;
- створення значної кількості робочих місць, скорочення безробіття;
- зростання офіційної заробітної плати;
- зростання реальних доходів населення;
- зниження частки тіньової економіки в країні;
- розвиток фондового ринку та ін.

Кожна з цих умов тісно взаємопов'язана з іншою та є комплексною. Зокрема, під зниженням безробіття розуміємо також і формування програм легальної зайнятості молоді, осіб передпенсійного віку, а також бажаючих працювати пенсіонерів. Тим більше, що частка населення віком 60 років і старше в Україні значно перевищує середньосвітовий показник і становила в 2015 р. 21,8 % від загальної чисельності населення країни. Цей показник є загрозою для подальшого розвитку України на фоні найнижчого рівня народжуваності та одного із найвищих рівнів смертності серед європейських країн. При цьому, стрімке старіння населення, високий рівень безробіття та активні міграційні процеси передусім віддзеркалилися на ринку праці та у сфері державних фінансів. Тому, у суспільстві необхідно сприяти економічній активності людей літнього віку в умовах економічного поживлення. Ця умова є важливою, адже молодь та кваліфікована робоча сила схильні до міграції, отже в Україні на фоні високого рівня безробіття важливим є запобігання витісненню молоді та осіб передпенсійного віку із робочих місць особами пенсійного віку.

З огляду на зарубіжний досвід, більшість реформ пенсійних систем спрямовані на збалансування тривалості періодів зайнятості та одержання пенсій, зокрема шляхом: підвищення пенсійного віку, вимог до стажу роботи; обмеження можливостей раннього виходу на пенсії; сприяння зайнятості літніх працівників, активній і здоровій старості; скорочення гендерних розривів (включаючи вирівнювання пенсійного віку для чоловіків та жінок) та ін. [3, 5].

У всьому світі спостерігається тенденція до старіння населення. Якщо у 2012 р. особи віком старше 60 років склали 11,5 % населення всього світу, то, за прогнозами, до 2025 р. їх частка майже подвоїться і складе 22 %. Не випадково у багатьох країнах уряди керуються рекомендаціями Міжнародної організації праці щодо залучення літніх працівників до активної праці шляхом створення умов для цього, їх правового захисту, формування системи гарантій та соціального забезпечення [14].

Поглиблення демографічних проблем, які мають місце у більшості європейських країн, обумовило до регулювання урядами нормативного віку виходу на пенсію шляхом його збільшення. Обговорюється це питання і в Україні. Слушними є пропозиції вчених, які вважають, що підвищення пенсійного віку в Україні доцільно здійснювати повільно після подолання нестабільності та виходу на траєкторію стійкого економічного зростання. Тим більше, що середня очікувана тривалість життя жінок в Україні у 2016 р. – 76,3 роки, а чоловіків – 66,4 роки і має тенденцію до збільшення. Низький пенсійний вік згідно із законодавством і значна кількість привілейованих груп, які можуть виходити на пенсію раніше, поглиблюють проблему.

Важливим є удосконалення формальних та формування прогресивних неформальних інститутів як невід'ємної компоненти реформування пенсійної системи країни. Так, правове регулювання умов пенсійного забезпечення деяких категорій громадян в Україні здійснюється окремими законодавчими актами, тому пропозиція багатьох вчених щодо прийняття Пенсійного кодексу України є актуальною. При цьому, запровадження змін у законодавстві має бути здійснено шляхом відповідних фінансових розрахунків та широкої інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення.

Серед найбільш необхідних і важливих неформальних інститутів, які сприятимуть реформуванню пенсійного забезпечення населення в Україні, є інститут довіри. Це особливо важливо, адже в сучасних умовах для України все більшої актуальності набуває розвиток недержавного пенсійного страхування. Водночас, реальне повноцінне його існування гальмується, насамперед, сформованою у суспільстві недовірою населення до недержавних фондів фінансових ресурсів.

Недержавні пенсійні фонди є фінансовими компаніями, що надають домогосподарствам фінансові послуги з пенсійного забезпечення, які доповнюють систему загальнообов'язкового пенсійного забезпечення. Потреба у цій фінансовій послугі обумовлена кризовим становищем у системі солідарного накопичення. Динаміка пенсійних внесків від фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців свідчить, що впродовж 2005–2015 рр. внески зросли з 2,2 млн грн до 80,5 млн грн, тобто збільшилися майже у 36,6 разів за десять років. Окрім соціально-захисної функції, недержавні пенсійні фонди повинні відігравати роль інвесторів, які мають у своєму розпорядженні інвестиційні ресурси довготермінового використання

і є необхідними для стабільного зростання економіки країни. Враховуючи, що недержавні пенсійні фонди є визнаними у світі потужними інституційними інвесторами, важливим є ефективне функціонування в Україні фондового ринку.

В умовах вітчизняних реалій все більшої актуальності для подальшого розвитку всієї системи пенсійного забезпечення в Україні та зокрема недержавного пенсійного забезпечення є продовження пенсійної реформи шляхом запровадження другого рівня накопичувальної системи та перерахування страхових внесків до Накопичувального фонду. Цей процес потребує законодавчого врегулювання та досягнення збалансованості бюджету Пенсійного фонду України відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку. Важливим завданням держави також є здійснення жорсткого контролю щодо збереження пенсійних активів і недопущення зловживань із боку посадових осіб.

Пенсійне забезпечення перебуває під впливом державної пенсійної політики, напрями, форми і зміст якої значною мірою залежать від рівня розвитку країни, співвідношення соціальних інтересів, мотивації та політичної волі уряду, а також свідомої активності громадян. Пенсійна система в трансформаційний період повинна бути динамічною та адекватною до змін інституційного середовища, створювати ефективний механізм фінансового забезпечення населення. Водночас, інституційне середовище України на сьогодні є незрілим, адже у суспільстві не сформовано ряд важливих інститутів, що не дозволяє повною мірою впровадити усі рівні пенсійної системи. На нашу думку, ефективне впровадження пенсійної реформи гальмується, насамперед, ослабленням інституту довіри суспільства до недержавних фондів фінансових ресурсів, неналежним контролем за їх функціонуванням та нерозвиненістю фондового ринку, високою інфляцією та відсутністю надійних довгострокових фінансових інструментів інвестування коштів.

Висновки та перспективи подальших розвідок. У сучасних умовах реформування пенсійної системи в Україні триває та вийшло на новий, більш системний рівень. При проведенні пенсійної реформи необхідні виваженість та послідовність дій, правильне визначення цілей та пошук найбільш прийнятних шляхів їх досягнення. Вагомим є формування в Україні інституційного середовища, яке сприятиме реалізації належного пенсійного забезпечення населення, зокрема шляхом зміцнення інституту довіри та реалізації інституту контролю, який має втілюватися у дієвому громадському контролі за роботою ПФУ та недержавних пенсійних фондів.

З метою оптимізації формування ресурсів ПФУ, збалансування його бюджету та зниження навантаження на державний бюджет, на нашу думку, необхідно першочергово: розширити рівень формальної зайнятості, стимулювати створення нових робочих місць, виплату легальної заробітної плати (цьому частково сприятиме підвищення мінімальної зарплати), ліквідувати заборгованості із виплати заробітної плати, яка є джерелом сплати ЄСВ; підвищити рівень контролю за цими процесами. Перспективою подальших досліджень є визначення шляхів подальшого зниження навантаження на державний бюджет України.

Бібліографічні посилання

1. Заєць Є. Р Проблеми формування доходної бази Пенсійного фонду України [Електронний ресурс] / Є. Р. Заєць. – Режим доступу : <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=75942>

2. Кириленко О. Інституційні основи державного пенсійного страхування в Україні / О. Кириленко, О. Петрушка // Журнал європейської економіки. – 2013. – Т. 12, № 1. – С. 79–95.
3. Ткаченко Л. В. Вектори побудови пенсійних систем у країнах Європейського Союзу / Л. В. Ткаченко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. – 2014. – Вип. 40. – С. 32–42.
4. Сідельникова Л. П. Асиметрії формування ресурсів Пенсійного фонду України / Л. П. Сідельникова // Науковий вісник Херсонського національного університету. Серія: Економічні науки. – 2016. – Вип.18. – Ч. 2. – С. 162–165.
5. Надрага В. І. Фінансові ризики розбудови пенсійної системи в Україні: демографічний аспект / В. І. Надрага // Фінанси України. – 2015. – № 1. – С. 79–86.
6. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» // Відомості Верховної Ради. – 2003, №1058–IV із змінами від 09.02.2011.
7. Положення про Пенсійний фонд України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 № 280 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280-2014- %D0 %BF](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-%D0%BF)
8. Підвищення розміру мінімальної зарплати дозволить залучити додатковий ресурс до бюджету Пенсійного фонду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fin.org.ua/news/1216952>
9. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України: Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idss.org.ua>
10. Про роботу Пенсійного фонду України за 2005–2015 рр. : звіти // Офіційний сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pfu.gov.ua/rfu/control/uk/index>
11. Про затвердження бюджету Пенсійного фонду України на 2016 рік: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 березня 2016 р. № 190 (Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 577 від 31.08.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/190-2016- %D0 %BF](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/190-2016-%D0%BF)
12. Звіт Рахункової палати за 2015 рік. Офіційне видання. – К., 2015. – 332 с.
13. Населення України. Імперативи демографічного старіння. – К., 2014. – 288 с.
14. Пенсійна реформа: що робила Європа і щоробити нам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://texty.org.ua/pg/article/textynewseditor/read/60121/Pensijna_reforma_shho_robyla_Jevropa_i_shho

Надійшла до редколегії 05.12.2016